

prózában sokszor *zavaróan* érthetetlen. Nagyobb probléma ez, mint a belterjesség önmagában. Vagyis hát a belterjesség akkor probléma, ha nem ellensúlyozza, ha nem fogadtatja el valami. Ez a könyv kiutat, szabadságot ígér egy élethelyzetből (ha tetszik: a belterjesség helyzetéből), de ígéretét nem váltja be.

Ebben a könyvben mindössze a lehetséges Varsó-regény elsikkadásáról értesülünk, miközben az önéletrajzi szál is idejekorán megszakad. A fiktív szöveg talán segíthetett volna egyben tartani e „lábjegyzeteket”. Azt még azonban meg kellene alaposabban írni. Vagy ha nem, akkor viszont jótékony homályban kellett volna hagyni Varsót a költészet számára. Elképzelhető volna elvileg a megindult önéletrajz és az eltervezett Varsó-történet alapos kidolgozása és összegyűrése is valamiféle emlékiratok könyvévé. Ez persze nem kis munka, sokat kellene üljön hozzá költőnk a fenekén. Ha akarja ezt egyáltalán – mert nem elégszik meg azzal, hogy máris a kilencvenes évek jelentős költője – és mondjuk az újabb évtized jelentős írója is szeretne lenni. Ha akarja ezt, van még rá ideje bőven. Lehet, hogy ez a könyv egyszer még lábjegyzet lesz egy Térey-regényhez is?

Károlyi Csaba

NŐI MONDANDÓK EGYKOR ÉS MOST

Fabri Anna: „A szép tiltott táj felé”.

A magyar trónok története két századforduló között (1795–1905)

Kortárs, 1996. 250 oldal, 750 Ft

A modern feminista nagy újítása a nőkérdés tudományos rangra emelése. Mozgalmuk mindenekelőtt szellemi természetű: a női gondolkodásmód kellő elismertetéséért, a női látásmód nagykorúsításáért küzdenek. Küzdelmük legfőbb színtere az akadémiai világ, melynek meghódításában látványos sikereket mondhatnak magukénak. Hiszen kétségtelen tény, hogy az elmúlt negyedszázad

során a nyugati feminizmus szellemi újhulláma jócskán átformálta a tudományról és a tudományok közötti munkamegosztásról kialakult közkeletű képet. A figyelmet a gondolkodás nemi meghatározottságaira irányítván, eladdig ismeretlen diszciplínák egész sorát segítette világra. E folyamat jegyében született a mára könyvtárnyi „saját” irodalmat, rangos tanszékeket, folyóiratokat és nemzetközi rendezvényeket magáénak tudó feminista pszichológia (ezen belül: feminista pszichoanalízis), feminista történettudomány, feminista szociológia, feminista irodalomtudomány, feminista esztétika vagy a feminista fogantatású háztartás-gazdaságtan. Sőt a mozgalomból, annak intellektuális reflexióiból új tudományág is keletkezett: a „női problematika” sok szempontú feldolgozását célul tűző *women's studies*, amely a kilencvenes évekre immár tekintélyes helyet birtokol a nyugati félteke egyetemi világában – bejegyzett tanszékei és sokak által látogatott kurzusai vannak, önálló diplomákat és tudományos fokozatokat oszt, népes konferenciákat rendez, és tengernyi szakfolyóiratot működtet.

Hazai szellemi életünkben a feminizmus e dinamikus nyugati térnyeréséből vagy két évtizeden át vajmi keveset érzékelhettünk. És ennek számos jó oka volt. Mindenekelőtt a hetvenes, nyolcvanas évek magyar – s tegyük hozzá: térségbeli – viszonyait tekintve, a feminista társadalomkritika egyszerűen nem „ült”. Hiszen a feminizmusnak a család intézménye elleni lázadása irreleváns, ha éppenséggel nem kifejezetten irritáló volt a pártállami uralom ama posztsztálinista világában, amelyben a család volt a rendszerrel való csendes szembenállás egyetlen megtúrt intézménye és egyúttal az anyagi előrejutás, a tudás, a kultúra elsajátításának fóruma. Azok a nemi és kisközösségi viszonyok, amelyek a nyugati középosztály széles nőrétegei előtt konzervatívnak és patriarchálisnak tündek fel, Európának eme térfelén nők (és férfiak és gyerekek) számára a fennálló rendszerrel szembeni önvédelem és a visszavonulás bástyáit jelentették. Másrészt e viszonyok a nők számára sok tekintetben a férfiakénál nagyobb szabadságot és játékteret biztosítottak – a család látszólagos „konzervatívizmusa” legitímálta, hogy nagyobb (és egyre növekvő) mértékben távol maradjanak a hivatalos világ

színtereitől, idejüket, energiájukat, tudásukat inkább a családra épülő informális gazdaságban és szolgáltatásokban kamatoztassák. Ebbéli szerepükben pedig a létezett szocializmus asszonyai jelentős eredményeket mondhattak magukénak a rendszer csendes erodálásában és polgári formák, készségek, tudások kialakításában, elsajátításában. Harmadrészt, a feministák, akik a gyakorlati lépések terén a nők egyenjogú foglalkoztatását és társadalmi felemelkedésük előmozdítását követelték, nemigen szólíthatták meg azokat a kelet-európai nőket, akik a kötelező teljes foglalkoztatás rendszerében inkább elnyomásuk, mint egyenjogúsításuk eszközét látták, és akiket e rendszer mindennapi életük vágyott formáinak kialakításában inkább korlátozott, mintsem „felszabadított” mondhatnánk tehát: strukturális okok álltak a háttérben annak, hogy a feminizmus kérdésselvetései a hazai szellemi közegben évtizedeken át vagy közönybe, vagy nyílt ellenszenvbe ütköztek. S így adódott, hogy ha a pártállami rendszer fennállásának utolsó két évtizedében lassan bontakozott is a párbeszéd az Elba két oldalán élő európai értelmiségiek között (a környezetvédelemtől a filozófia egyes új irányzatain át a művészetelméletekig vagy az empirikus tudományok módszertanáig), a feminizmus mindvégig par excellence „nyugati” diskurzus maradt.

A kialakult helyzetnek napjainkra eléggé súlyos következményei lettek. Kimerítő feldolgozásuk és elemzésük a jövő tudománytörténéseire vár. Itt most csak egyetlen vonatkozásra utalnék: az európai gondolati közösséghez való tartozásunk tradíciójában előállott törésekre és társadalomleíró fogalmaink részben ebből következő fogyatékoságaira. Közlebről és talán egyszerűbben: a feminista diskurzus nyomán született társadalomelemzési eredmények nálunk jószerivel ismeretlenek, de mindenképpen hiányoznak a „készségszerűen” alkalmazott megközelítések tárházából. Így azonban egyszerűen kimaradt az életünkől, hogy rákérdezzünk a nyugati világban ma már közhezszerűen tudott és konvenciókként kezelt társadalmi tényekre. És minthogy a tények maguktól nem beszélnek, a rákérdezés hiánya nyomán a múlt és jelen viszonyainak számos területéről egyszerűen nincsenek mondanivalóink.

Márpedig mi sem nagyobb veszélye a provincializmusnak, mint kérdések és feleletek „átugrása” a meggondolás mindennemű gesztusa nélkül. Csak példászerűen említve e lesekedő provincializmus témánkhoz kapcsolódó néhány problémakörét: míg immár könyvtárnyi nyugati történeti irodalom tárgyalja a nők nyújtotta gyermeknevelési minták szerepét a nemzeti eszmerendszer kialakulásában és koronkénti hangsúlyváltásaiban, a hazai történetírás a nemzeti tudatformálás tekintetében kizárólag a kultúra kulcsfiguráiról és a magas kultúra intézményeiről beszél (itt sem igen ismer női figurákat), és így a modern köznapi tudat kialakulásának, szekularizációjának és „nemzetiesedésének” egész története mindmáig feltáratlan. Végképp keveset tudunk a kora újkor vagy akár a múlt század „köznapi” családjainak – s benne asszonyainak – a szó széles értelmében vett mindennapi kultúrájáról, az otthoni és külvilági munkák és időtöltések formáinak és tartalmainak változásairól, illetve azokról az új intézményekről, amelyek születésüket és terjedő társadalmi használatukat a közzsféra és a magánszféra fokozatos elkülönülésének köszönhették. Ugyanígy: alig vannak ismereteink a nőknek a polgári iskolarendszer kiépítésében játszott szerepéről; nem látjuk funkciójukat a különböző társadalmi csoportok oly markánsan különböző életmódjának alakításában; nincs – vagy csak töredékesen van – ismeretünk az asszonyok hozzájárulásáról a közizlés, a fogyasztási szokások, a lakáskultúra stb. lassú modernizációjához és európaizálódásához. Márpedig e kérdések nyugati megfelelői köré az elmúlt évtizedekben újabb szakdiszciplínák szerveződtek, és az eredetileg „feminista” megközelítés sajátosan új látásmóddal hatotta át a klasszikusan férfiak uralta tudományokat – a politológiát, a gazdaságtörténetet, a jogszociológiát stb. – is. Azaz ma, amikor a nyugati világba való bekapcsolódásunk elsődleges kérdései immár nem politikai, hanem gazdasági és kulturális természetűek, és amikor „odatartozásunk” megélése és dokumentálása vált általános igényünké és hangsúlyos feladatunkká, zavarbaejtő módon szembesülünk azzal, hogy megannyi kérdésről nem egyszerűen mást, hanem vagy semmit sem, vagy átfordíthatatlanul más nyelven beszélünk.

Fábri Annát talán kimondatlanul is e helyzet felismerése és mély megélése vezette, amikor „A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ” címmel közreadta egy bő évszázad tollat fogó magyar nőíróinak történetéről szóló könyvét. Munkájának minden erénye a „felzárkóztatás” feladatának felismeréséből és abból fakad, hogy volt ereje, bátorsága és szellemi muníciója ahhoz, hogy belevágjon. De ugyanebből fakadnak gyengéi is: az el nem végzett feladatot ugyanis egy lélegzettel, egy lépésben és magányosan elvégezni nem lehet. Különösen nem lehet akkor, amikor a feminista diskurzus önbizalma időközben Nyugaton is megingott, s amikor a megközelítés alapvetései – mint azt Németh Zoltán a folyamatot talán némileg eltúlzó módon állítja Fábri Anna könyvéről szóló, sarkítottan éles *Kalligram*-béli bírálatában – az újkonzervativizmus kritikájának tárgyává váltak. Hová kell tehát kapcsolódnunk? Behozni, ami elmaradt, elvégezni azt az analízist, ami másutt évtizedek előtt elvégzetett? Vagy a mai napi vitákhoz kapcsolódnunk, és revízió alá venni az öntudatos feminizmus nagyolásait? És hogy lehet akár az egyik, akár a másik utat követni, ha elemi tények ismerete hiányzik? Továbbá hogy lehet a magyar nők irodalmi szerepéről *bárminő* módon, bárminő elméleti alapvetések mentén szólni, ha a tudósnak – nő lévén – már egyszerű tárgyválasztása okán is a „lefeministázás” veszélyével kell számolnia? Nem könnyű helyzet tehát a Fábri Annáé.

Amit megoldásként választott, leginkább azt a törekvést tükrözi: legyen birtokunkban előbb a *tárgy* ismerete. S aztán döntsük el, hogy e tárggyal mit is kezdhethetünk. Bár egy ilyen törekvés látszólag akár jogos is lehetne, a könyv mégsem semleges tárgyismereti közlemény. És ha mélyebben belegondolunk, értjük, hogy Fábri Anna miért nem követte a pusztán tárgyleírás két lehetséges útját: vagy nőírókról szóló lexikon összeállítását, vagy egy nagy nőírói antológia közzétételét. Ami a lexikont illeti, összeállításának elsődleges akadálya a mögöttes közmegegyezés hiánya. Hiszen a lexikon konszenzuális műfaj: tárgyszavait hitelesen csak az érintett kultúra szereplőinek egyezsége alapján választhatja meg. Funkciója pedig az egyezés életben tartása, megerősítése és információs bázisának ápolása. Egy sikeres nőírói lexikon alap-

feltétele az irodalomban való helyfoglalásról szóló egyetértés volna. De itt a kigyó a farkába harap: hiszen a magyar nőírók többsége úgy írt és alkotott, hogy teljesítményük javarészt kívül rekedt az irodalomként számon tartott intézményeken – ami definíció szerinti akadálya róluk szóló, sikerre számító irodalomtörténeti lexikon összeállításának.

Hasonlóan lehetetlen vállalkozás lett volna nőírói antológia közreadása. Főként azért, mert egy ilyen antológiának számos olyan írást is tartalmaznia kellett volna, amely nem „irodalmi” a szó esztétikai értelmében, de az programatikus értelmében: szerzőik azért írták e műveket, mert megírásukkal egy lépéssel közelebb kívántak kerülni amaz intézményrendszerhez, amelyből addig kizárattak. Az antológiának hitelesen tehát inkább irodalommozgalmi, mint irodalmi antológiának kellett volna lennie. De a mozgalmak nem antológiát, hanem dokumentálást és elemzést kívánnak. És történetük akkor lesz hiteles, ha értelmüket az elemző szélesebb társadalmi folyamatokra vetítve fejti ki: a nők irodalmi törekvéseinek története tehát a nőmozgalmak társadalomtörténete. A nőmozgalmak társadalomtörténete meg akkor értelmezhető, ha elvégzetett a nők történelmileg változó helyzetének, e helyzetből fakadó egyéni és csoportos konfliktusainak elemzése – azaz, ha megszületett a „nőiség” honi társadalomtörténete.

Ha mindezt végiggondoljuk, könnyen belátható: bármelyik irányban indult is el, Fábri Annának a munkát megalapozó hagyományok óriási hiátusaival kellett megküzdenie. Válasza aligha lehet más, mint ami valóban lett: egy olyan könyv, amely mind műfaji értelemben, mind interpretációs szintjei szerint meglehetősen eklektikus, eklekticizmusában pedig a kifejtések és elhallgatások egyenlenségeinek foglya. Így lett az „A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ” kicsit széljegyzetsor és információgyűjtemény a magyar nők egyenjogúsági harcáról, kicsit lexikon ötvenegy tollforgató nőről, kicsit az oktatást segíteni hivatott irodalmi olvasókönyv szemelvényekkel és sommás értékelésekkel, kicsit és leginkább – kezdeti kísérlet egy itthon feledésbe merült, Nyugaton azonban virágzó téma hazai (újra)bevezetésére. És így lett a könyv – főként szerkesztési elveit és fejezetcímei rejtett trend-

vonalat tekintve – társadalomtörténeti vázlat a női egyenjogúság változó tartalmairól, értelmezéseiről, aktorairól és intézményeiről, irodalomtörténeti forráskiadvány, szaktudományos biográfiai munka, esztétikai analízis-töredékek gyűjteménye – de leginkább defenzív kísérlet a nők irodalmi teljesítményeinek újraértékelésére. Az „A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ” azt mutatja meg tehát: hm, hm, hát bizony... itt tartunk; valami van már, de nem az igazi. E fanyar mondattal a recenzens sem a munka érdemét, sem szerzőjének szellemi bátorságát és tárgya iránti alázatát nem kívánja elvitatni – inkább csak regisztrálni szeretném, hogy sokunknak sokféle dolga van még, mielőtt Fábri Annától számon kérhetnénk, hogy tárgyát – a magyar nők irodalmi munkásságának bemutatását – egycélúbb, célját tekintve viszont átütőbb erejű könyvben jelenítse meg. Mert az impozáns szakmai tudásról tanúskodó anyag így kevésbé szólítja meg olvasóját. Szakkönyv marad a kérdéssel foglalkozó irodalomtudósok, történészek és diákjaik számára, pedig maga a választott téma akár közkeletű bestsellerré is tehetné. Ám a könyv mögül hiányzik a párbeszéd, amely a munka félig rejtett és elharapva jelzett problémaköreit tematizálná, félig feltett kérdéseit pontosítaná, és így a „poénok” felfedezésének aha-élményéhez a beavatatlanokat is elvezetné. A szerzőt segítő előzmények és munkáját kísérő párbeszéd hiányának következménye az is, hogy bizonytalanok a könyv szerkesztési elvei, amelyek fogódzót nyújthatnának a hatalmas tényhalmaz elrendezéséhez, és feszesebb keretbe szerveznék a könyv mondanivalóját. Így pedig a kiváló munka üzenete javarészt palackba zárt üzenet marad.

A kifejtés olykori egyenetlensége és az érvelés nemegyszer zavaróan defenzív alapállása ellenére a könyvből ugyanakkor igen sokat tudhat meg az olvasó. Mindenekelőtt – a szerző alapszándékával összhangban – tényeket. Tényeket ötvenegy olyan asszonyról, akik próbálkozhattak ugyan különböző műfajokkal, törekedhettek ugyan különböző egyéni vagy társadalmi célok megvalósítására, de írni mindenképpen azért írtak, hogy mondandójuknak nyilvánosságot szerezzenek. Így Fábri Anna – akár nyíltan elemzi a kérdést, akár csak rendezőelvként használja adatai bemutatására – értékes ele-

mekkel gazdagítja ismereteinket egyrészt a XIX. századi hazai nyilvánosság formálódásáról, másrészt azokról a lehetséges szerepekről, amelyekkel a „legesélyesebb”, de korábban kirekesztett társadalmi csoportok – az arisztokrata és nemesi, később nagy- és középpolgári réteg asszonyai – a nyilvánosságot birtokukba kívánták venni. A könyvből világosan kiderül: nem volt elég élni a nemes-asszonyoknak 1791-ben megadott lehetőséggel, és hallgatóként jelen lenni a pozsonyi országgyűlés karzatán. E jelenlét ugyan kiindulópontja volt annak, hogy a közügyekről tájékozódjanak, a nyilvánosságban való részvételükhöz, különösen pedig alkotókként való befogadásukhoz azonban még sok más is szükségeltetett. Így az első író nők – Molnár Borbála, Újfalvy Krisztina, Fábri Julianna, Vályi Klára vagy Bessenyei Anna – nyilvános színre lépésének a korban meg sem kérdőjelezhető elsődleges előfeltétele volt a „beajánlás” egy olyan férfi pártfogó által, akinek irodalmi ízlését és értékítéletét a kortársak elismerték. A pártfogás mellett szükség volt továbbá egy vagy több irodalmi rokonra, aki(k)től nemcsak az új szerep családon belüli elfogadtatását, hanem a költői és/vagy szépírói szakma csínjának-bínjának elsajátítását is remélni lehetett. Kellett ezen túl az, hogy az író asszony önálló foglalkozás révén biztosítsa megélhetését – irodalmi függetlenségének mindennapi egzisztenciális függetlensége igencsak kemény előfeltétele volt. Mindez azonban még együtt sem volt elég. Bár az írás egyszemélyes tevékenység volt és maradt, megfelelő közeg hiányában aligha számíthatott volna arra, hogy irodalmi ténykedéseként vétessék számba. Így az írónők szerepformálódásának további előfeltétele volt a közönségigény intézményesülése, a vidéki kúriák szalonjainak rendszeres verselői vetélkedősorozata, az írónők elsődleges befogadói körét jelentő nőolvasók divatlapjainak, tanácsadó füzeteinek színre lépése – azaz, a nők – alkotók és befogadók – tömeges megjelenése a polgárosodó világ közéleti fórumain. Mindez pedig nem történhetett volna meg a korszak jellemző változása nélkül, közelebről, a nők társadalmi helyzetét és funkcióit újraértékelő nemzeti gondolat érlelődése nélkül.

Mert a nőkérdést a nemzeti kérdés tűzte napirendre – a XVIII. század végén e tárgyban született első írások és programbeszéd

tanúsága szerint egyelőre nem a polgári fejlődés, hanem a rendiesség modernizálásának jegyében. A nőügy első magyar szószólói – Bárány Péter és Pálóczi Horváth Ádám – nemesurak voltak, akik – erős francia és angol hatásra – röpiratokban szorgalmazták a felsőbb rendek nőtagjainak a politika színterére való bebozsátását. Nem politizáló, hanem kellően informált asszonyokat kívántak látni. Érvelésük középpontjában a nemzeti érzelmű ifjúság nevelésének ügye állt, s az a felismerés, hogy a modern nemzeti gondolat elterjesztése elképzelhetetlen az új generáció első számú nevelőinek kellő kiművelése, azaz az asszonyok kulturálódási lehetőségeinek megteremtése nélkül. E gondolatmenetben tehát a nemzeti ügy a nők kulturális emancipálásának kérdésével párosult – s ez így maradt vagy egy évszázadon át, a XIX. század végének választójogi mozgalmaiig.

A nemzeti ügynek a nők kulturális felemelkedésével való tartós párosításából számos dolog következett. Először is ebben az értelmezési keretben válik érthetővé, hogy a kezdetektől a XIX. század végéig a női emancipáció körüli harcok első számú tárgya nálunk nem a politikai részvétel, nem is a munka és az önálló megélhetés ügye, hanem – az iskolaügy volt. A század nagy női alakjait a nevelésügy reformja iránti elkötelezettségük léptette színre, s ugyancsak a nevelésügy volt az, amely köré az 1860-as évek első női tömegmozgalma szerveződött. (Szimptomatikus értékű e kultúracentrikus nőmozgalom amaz 1868-as csúcsteljesítménye, amelyet a báró Eötvös József közoktatási miniszternek egy állami felsőfokú női tanárképző felállításának tárgyában benyújtott folyamodványt jegyző kilencezer (!) asszony aláírása dokumentál.) De a nemzeti fejlődés azonosítása a nők kulturális emancipálásával érthetővé teszi azt is, amiért Fábri Anna könyvének tárgyválasztása korántsem esetleges: a magyar író nők nem egyszerűen irodalmi befogadtatásukért küzdöttek, hanem egy jóval általánosabb küldetéssel azonosultak. Önképüket és ambícióikat a nemzet nevelésének nemes feladata formálta, és jogukat a tollforgatásra elsősorban nem az esztétikai mércék tudomásulvétele, hanem pedagógusi hivatásuk kiteljesítése legitimálta. A szélesen felfogott nevelésügy volt tehát a korabeli közéletnek az a szegmense, amely megnyílt a nők nyil-

vános szereplése előtt, s amely tartós társadalmi részvételüknek fórumokat, intézményeket és foglalkozási ágat teremtett. S így szinte önmagát magyarázza, hogy irodalmi megjelenésük is jobbára a nevelésügyhöz kapcsolható. Szereplésük fő fórumai az elsődleges céljuk szerint felvilágosító és nevelő szándékú divat- és háztartási lapok. Domináns műfajuk pedig ugyancsak didaktikus: mint az ötvenegy nőíró tevékenységi területeinek Fábri Anna által elkészített – könyve függelékében közölt – statisztikus feldolgozásából kiderül, alkotói munkásságukban egyértelmű vezető szerep jutott a közhasznú és ismeretterjesztő műveknek, amelyeket számosság szerint a szépirodalom és a közírói szereplés határterületi műfajai követtek, a gyermek- és ifjúsági könyvek vagy naplók, memoárok. Noha legjobb tudomásom szerint a jelenség igazi magyarázata mindeddig ismeretlen, érdemes megjegyezni, hogy ez utóbbi téren – napló- és memoárirodalomban – születtek a késő XVIII. és a XIX. század talán legértékesebb női alkotásai. Hogy csak egy-két példát említsék: Déryné emlékirata mai szemmel olvasva is irodalom a javából; Kánya Emíliaának az 1848-as forradalom utáni menekülés hónapjairól, éveiről szóló visszaemlékezései nemcsak történeti érdekességük okán izgalmasak, hanem szépprózai értelemben is azok.

Az „igazi” irodalom egyelőre férfiak uralta területeire – a főfoglalkozású költői, prózaírói vagy kritikus pályákra – a tollat forgató nők közül azonban csak kevesen merészkedtek. És ha a Fábri Anna által feldolgozott anyagot építőköveire bontjuk, érthetővé válik, hogy miért. Az irodalmi intézményekért ugyanis területfelosztási harc folyt, s e harc pró és kontra érvei kevésbé vonatkoztak az esztétikum sajátosságaira, mint az új jövevények helyfoglalási szándékainak jogosultságára. A XIX. század második fele volt az a kor, amelyben – mint ezt a Fábri Anna könyvében olvasható szemelvények is sejtetik – egymásra rétegződött az új nyilvánosság formálódása, az irodalom konszenzuális fogalmának újraértelmezése új, maguknak helyet követelő műfajok megjelenése által, valamint a Horváth János érzékletes terminológiájával „*tróí rend*”-ként jellemzett értelmiségi-foglalkozási csoport határainak feszegetése. A részben egymástól független folyamatoknak, ese-

ményeknek ebből az egymásra rakódásából következett azután, hogy a nőírók teljesítményeinek megítélésében szinte szétbogozhatatlanul keveredett a kor ízlését tükröző általános mércék alkalmazása, a nőiség jellegzetességeinek és az új hangok esztétikai hozadékának értékelése, illetve a nők „alkatához” illő és számukra kevésbé ajánlott irodalmi formák és intézmények kijelölésének érvrendszerre. Az élénk vita, amelyet nem kisebb nevek, mint Gyulai Pálé vagy Arany Jánosé fémjeleztek, végül is az irodalmi határok kitágulásával zárult: a nők és az általuk képviselt új műfajok irodalmi jelenléte tudomásul vétetett. A változás mélyreható és tartós volt. A nyilvánosság szerkezetének átalakulása, női irodalmi szalonok, hetilapok és folyóiratok színre lépése, az új polgári életformák támasztotta kulturálódási szükségletek, valamint a nők jelentékeny csoportjainak önbizalomteli fellépése nemük egyenrangú nyilvános képviselőtéért együttesen játszottak közre abban, hogy a század második felében a nőirodalom robbanásszerűen gyarapodott. E robbanás nyomában jelentékenyen kiszélesedett az irodalom fogalma, de a „művészi-ként” való elismerés klasszikus esztétikai mércéi érzékelhetően felpuhultak.

Nem véletlen talán, hogy Fábri Anna a korszakból éppen ez utóbbi vonást – a művészi teljesítmény művészi voltának kétségesé válását – érzékeli legélesebben. Ez állhat a háttérben annak, hogy könyvének utolsó harmadában a korábbi építkezés vezérfonala elvész, és a lapokon majdhogynem taxatív jegyzethalmaz olvasható. A XIX. század második felének meghatározó lapszerkesztő, iskolaalapító és megíró asszonyairól szóló életrajzi összefoglalók váltakoznak a foglalkozási csoportonkénti áttekintésekkel (tollat fogó színésznők, író tanárnők, az irodalom felé törekvő iskolaigazgató-nők), hogy közéjük iktatva egész életműveket egy-két bekezdésnyi terjedelemben jellemző irodalmi értékelések adjanak számunkra némi támpontot a dzsungelban való eligazodáshoz. A korábbi fejezetek plasztikus életművázatait és az írói teljesítményt részleteiben elemző irodalomkritikáit a könyv utolsó részében ilyesféle általánosító összegzések váltják fel: „Gyarmati Zsigáné közepes képességű író volt (trónőnek azonban alighanem mindaddig a legkiválóbb – ki-

emelés a szerzőtől), s bár műveinek több költészet és kevesebb szociáldarwini eszme valószínűleg javára lett volna, nem lehet elvitatni jó lélektani érzékét s kiváló megfigyelőképességét. Talán legfontosabb – noha el nem ismert előfutára ő a századelő önállóbb s harcossabb trónőnemzedékének.” Vagy másutt: „Melháné Szaák Lujza egy évtizedig (férjhezmenetelég) állt a tanítói katedrán, miközben ismeretterjesztő cikkei és elbeszélései vidéki és fővárosi lapok tucatjai közötték. Számos pedagógiai tárgyú kötetet jelentetett meg. Népszerű és keresett felolvasó volt, s különféle egyesületek felkérésére készített előadásait rendre közölték a lapok is. Alighanem ő az első magyar nő, aki irodalomtörténeti tárgyban – irodalomkritikai megközelítéssel – könyvet szentelt. BÁRÓ JÓSIKA MIKLÓS ÉLETE ÉS MUNKÁI címmel 1891-ben közreadott művében határozott útelőerő birtokában lévő, önálló szempontokat is érvényesítő értékezőnek mutatkozott.” A sűrű szövetű ismeretközlés és a kissé tankönyvízü értékelések e hálójában vergődve, a könyv e harmadik harmadában már csak az extenziivitást érzékeljük: sokan voltak, sokfélélt akartak, voltak közöttük sikeresek, voltak sikertelenek. De elvész, ami korábban a bemutatott anyag legfontosabb összeszervező elve volt: a társadalom- és eszmetörténeti motívumok feltárása az író asszonyoknak az irodalom határainak kitágítására tett törekvései mögött és értékálló – mert a közgondolkodást formáló – hozzájárulásuk a modern nyilvánosság megteremtéséhez. Így pedig homályban marad, hogy a XIX. század második felének író asszonyai egyszerű női karrieristák voltak-e, vagy köszönhetünk-e nekik talán valamit abból, amit Horváth János az irodalomnak és történetének változásait elemző gyönyörű, klasszikus tanulmányában így fogalmaz: „Nem más ez, mint az egyéni különfélésegek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődő, tról s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató közös lelki forma... E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megköltöttség, öröklött hajlam: irodalmi ízlés; másrészt azonban eleve-állásfoglalás minden továbbitval szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval irodalmi tudat.” (Horváth János: MAGYAR IRODALOMISMERET. In: ESSZÉPANO-RÁMA 1900–1944. I. kötet. [Szerk.: Kenyeres Zoltán.] Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.)

Az „irodalmi tudatból” a század második felének ünnepelt Gyarmathy Zsigánéja vagy „idegenszerűsége” miatt bírált De Gerando Antoninája mára töröltetett. De kevesen olvassák közülünk a kortársaik által „hivatásosnak” (azaz immár nem dilettánsnak) tartott Szalay Fruzina vagy Czóbel Minka verseit is. Irodalmi munkásságuknak azonban mégis nagy jelentősége volt. Mert hiszen az író nők története – legalábbis Fábri Anna könyvének első kétharmadából én ezt tanultam – kevésbé a jelenkori irodalmi mércék szerint újraírandó magyar irodalomtörténet, mint inkább a nők társadalomtörténete és a hazai nőmozgalom önképének formálódása szempontjából tarthat számot közfigyelemre. Ha pedig ez utóbbi szempont szerint nézzük, akkor a XIX. század második felének nőirodalma a könyvben fel nem vetett megannyi izgalmas politika- és eszmetörténeti kérdés további végiggondolására kínál gazdag terepet. Ilyesmikére: Mi volt az elismertetésükért küzdő író női rétegek viszonya a századvég liberális eszmeáramlataihoz? Erőteljesen „bőbitás” népiségük pusztán az archaikus értékek védelmének vagy az első világháborút előkészítő és egyre markánsabban politikai szerepre is törő nacionalista áramlatoknak állott-e szolgálatában? A századvég harcos nyugati feminizmusának hazai befogadása szakadást hozott-e a korábban oly impozáns méretű és egyfókuszú női kultúrmozgalomban, vagy a nemzeti gondolat modernizálását segítette-e elő? A nőirodalomnak Fábri könyvében csak a jegyzetek szintjén tárgyalt műfaji gazdagodása mennyiben tükrözte az író női kör kiszélesedését, s termése mennyiben képezte le a kiszélesedett kör egyre határozottabb belső rétegződését? – És a kérdések hosszú sora még folytatható. Persze magam is tudom: a válasz rájuk igen nehéz. Egyszerűen, támogató diskurzus és a tudományos kutatás nélkülözhetetlen kérdezz-felelek játéka nélkül meg sem adható. Fábri Anna könyvének érdeme, hogy ezt a tényt napnál világosabbá tette. Amit közreadott: igazi kihívás, amelyhez felkínálta az izgalmas anyagot. Hogy anyaga „élni” kezd-e majd – nem csak, sőt nem is elsősorban az ő felelőssége.

Szalai Júlia

A TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉS KEZDETE

Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány.

A kora kádárizmus ideológiája

Magvető, 1998. 281 oldal, 1190 Ft

Amíg az utolsó szűk évtizedben a politikai tudomány diskurzusában a „kádárizmus”, a Kádár-rendszer jellegzetességei szinte evidenciaként jelentek meg, nem túl mélyen-szántó, többnyire impresszionisztikus meghatározások (paternalizmus, életszínvonal-alku, depolitizálás, centrumpolitika, pragmatizmus stb.) formájában, addig a történettudomány meglehetősen bizonytalansággal kezelte ezt a problémát. Források tanulmányozása, hosszabb folyamatok aprólékos elemzése nélkül eléggé nehéz is lett volna túllépni a tálcán kínált felszínes meghatározásokon. Akik viszont mégis ezt az utat választották, többnyire arra jutottak, hogy forrásaik vagy azokhoz ragaszkodó, megfelelően okadatolt történeteik amúgy is magukért beszélnek, ezért nincs különösebb szükség elméleti konstrukciók megalkotására.

Kalmár Melinda könyve mintha azt jelezné, hogy a legközelebbi múlttól szóló gondolkodás és beszéd új szakaszába lépett. A szerző nemcsak kitűnően ismeri választott korszaka (a Kádár-rendszer első éveit, nagyjából 1959–60-ig, itt-ott kitekintésekkel) és témája (a rendszer önmagáról, közel múltjáról, közeli jövőjéről való gondolkodása) forrásait, nemcsak történeteket beszéltet el általuk (a könyv legtöbb darabja önálló tanulmányként is megállja helyét, sőt, sok inkább annak is készült), hanem mindezt igen jellegzetes elméleti konstrukciókba is foglalja. Minden bizonnyal ez fog sok olvasót zavarba ejteni, sokakat meghökkeníteni, némelyeket vitára ingerelni. Minden bizonnyal – és remélhetőleg. Ha így lesz ugyanis, akkor Kalmár Melinda könyve a Kádár-korszakról szóló történetmondás helyébe lépő történeti értelmezés kezdetét jelzi majd.

A szerző eredetileg irodalomtörténész (magát több televíziós műsorban ideológia-kritikusként határozta meg), tanulmányaiban és most könyvében a szó legjobban értelmében